

UDK: 37.012.85

Rafail BAXTIYOROV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

P.f.f.d., dotsent N.Ashurov taqrizi asosida

TALABALARDA O'QUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Аннотация

Maqolada talabalarining o'quv motivatsiyasining psixologik-pedagogik xususiyatlari nazariy jihatdan asoslanadi, o'quv motivatsiyasi va o'quv motivlari nazariyasining asosiy masalalari muhokama qilinadi. Ijobiy ta'lim motivlarini rivojlantirish talaba shaxsini tarbiyalashning ajralmas qismi sifatida uning ta'lim yutuqlariga erishish va akademik ko'rsatkichlarini yuksaltirishga imkon qoldiradi.

Kalit so'z: Talaba, o'quv motivatsiya, shaxs tarbiyasi, ta'lim yutuqlari, akademik ko'rsatkich, tashabbuskorlik, mas'uliyat, innovatsion harakat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье теоретически обосновываются психолого-педагогические особенности учебной мотивации ее студентов, рассматриваются основные вопросы теории учебной мотивации и воспитательных мотивов. Развитие позитивных учебных мотивов как неотъемлемой части воспитания личности учащегося позволяет добиться его образовательных достижений и повысить успеваемость.

Ключевые слова: Студент, образовательная мотивация, личностное развитие, образовательные достижения, академическая успеваемость, инициатива, ответственность, инновационное движение.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF EDUCATIONAL MOTIVATION AMONG STUDENTS

Annotation

The article theoretically substantiates the psychological and pedagogical features of the educational motivation of its students, discusses the main issues of the theory of educational motivation and educational motives. The development of positive educational motives as an integral part of the education of a student's personality makes it possible to achieve his educational achievements and improve academic performance.

Key words: Student, educational motivation, personal development, educational achievements, academic performance, initiative, responsibility, innovative movement.

Kirish. Oliy ta'lim fan-texnika, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning sur'ati va darajasini belgilovchi mutaxassislarining fundamental ilmiy, umumiy madaniy va amaliy tayyorgarligini ta'minlashga qaratilgan. Millatning intellektual salohiyatini shakllantirish, shaxsni jamiyatning oliy qadriyati sifatida har tomonlama kamol toptirish birinchi darajali ahamiyatga ega. Zamonaviy oliy ta'limning eng dolzarb muammolaridan biri talabalar uchun motivatsiyaga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etishdir[1]. Shu munosabat bilan universitet talabalari o'rtasida o'qishga bo'lgan motivatsiyaning mavjud holati va ularning ta'lim faoliyatiga qo'yiladigan zamonaviy talablar o'rtasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi.

Universitetda o'qiyotganda talaba, birinchi navbatda, yangi didaktik vaziyatga moslashish bilan bog'liq bo'lgan bir qator muammolarga duch keladi, bu maktab ta'limidan tubdan farq qiladigan o'quv jarayonini tashkil etish shakllari va usullaridir. Ushbu yondashuv va u bilan bog'liq qiyinchiliklar o'ziga xos didaktik to'siqni yaratadi, uni engib o'tish kerak. Bundan kelib chiqadiki, ijobiy motivlar va asosli maqsadlarni shakllantirish bo'lajak mutaxassis shaxsini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega, chunki motivlar va maqsadlar faoliyatning muhim belgilovchilari hisoblanadi.

O'qitish jarayonida shakllangan talaba motivlarining tuzilishi bo'lajak mutaxassis shaxsining tayanchiga aylanadi.

Shuning uchun ijobiy ta'lim motivlarini rivojlantirish o'quvchi shaxsini tarbiyalashning ajralmas qismidir.

So'nggi yillarda psixologik va ilmiy adabiyotlarda o'quv faoliyatini rag'batlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda[2]. Zero o'quvchiga nisbatan salbiy yoki befarq munosabat uning muvaffaqiyatsizligi yoki omadsizligiga sabab bo'lishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Motivatsiya tushunchasiga ko'plab xorijiy olimlar A.Bandur, S.Zanyuk, G.Ayzenk, V.Aseyev, D.Braun G.Myurey, A.Rean, V.Stolina, X.Xekxaufen, F.Xoppe va boshqalar o'zlarining ilmiy ishlarini bag'ishlagan. R.R.Bibrich, I.O.Vasilev, I.I.Vartanova, V.V.Davydov, N.V.Yelfimova, E.P. Ilyin, A.K.Markova., M.V.Matyuxina, V.F.Morgun, A.B.Orlov, L.M.Fridman, O.M.Arestova, A.A.Verbytskiy, E.I.Savonko va boshqa psixologlar o'quvchilarning o'quv faoliyati motivatsiyasini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlariga katta e'tibor berganlar[3]. Talabalarning o'quv faoliyati motivatsiyasini o'rganish masalasi kam o'rganilgan.

Ko'p miqdorda olib borilgan fundamental tadqiqotlarga qaramay, motivatsiya fenomeniga nazariy aniqlik va qarashlarning bir xilligi hanuzgacha mavjud emas, bu muammoga mavjud qarama qarshi yondashuvlar bilan mazkur tushunchaning ko'p qirrali ekanligi bog'liq. Bir tomondan, motivatsiya xulq-atvoriga yo'naltirilgan va uni qo'llab-

quvvatlovchi omillar majmui singari ko'rib chiqilsa, boshqa tomondan – organizm faolligini chaqiruvchi va uning yo'nalishini aniqlovchi uyg'onish yoki motivlar singari majmua, ya'ni inson xulq atvorini uyg'otuvchi va yo'naltiruvchi omillar majmui sifatidagi ko'rib chiqiladi. Undan tashqari, motivatsiya insonning aniq faoliyatini boshqaruvchi jarayon sifatida o'rganadi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim faoliyatini rag'batlantirish muammosini hal ahamiyati nuqtai nazaridan ta'lim motivatsiya, deb aslida bilan belgilanadi [4] o'quv jarayonini samarali amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, bu o'qishga salbiy yoki befarq munosabat bo'lib, talabani past akademik ko'rsatkichlari yoki kam erishishiga sabab bo'lishi mumkin.

Motiv (Lat. moveo, movere – harakat qilish, faollashtirish, surish) inson harakatlari va amallarining rag'batlantiruvchi kuchidir [5]. Motiv, shuningdek, insonning faoliyatini keltirib chiqaradigan va ushbu faoliyat yo'nalishini belgilaydigan ongli ehtiyoj sifatida tushuniladi. Shunga ko'ra, motivatsiya – bu harakatni amalga oshirishga turtki bo'lgan aqliy hodisalar, shaxsning faoliyatini va uning rejalashtirilgan natijaga erishishga yo'naltirilganligini belgilaydigan harakat.

Faoliyatning muhim regulyatorlari bo'lgan yetakchi shaxsiy xususiyatlardan biri sifatida motivlar talaba faoliyatining yo'nalishini, uning xulq-atvori va axloqiy tamoyillarining barqarorligini belgilaydi. O'z o'quvchilarining motivlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda, o'qituvchi prognozlash, o'z faoliyatining vazifalari, vositalari va usullarini aniqlash uchun muhim asoslarni yo'qotadi.

E.P.Ilyin [6] ta'kidlashicha, motiv faqat tashqi yoki ichki sharoitlardan kelib chiqadigan tananing ehtiyojlarini psixikada aks ettirish natijasidir. Shuning uchun ular motiv ongli ehtiyoj, deb aytishadi va faqat ma'lum bir holatda u shaxsning maqsadli harakatlarining asosiga aylanadi.

Talabani shaxs sifatida rivojlanishi bilan uning potensial imkoniyatlari kengayadi, o'z-o'zini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj hech qachon to'liq qondirilmaydi. Shuning uchun motivatsiyani rivojlantirish jarayoni cheklanmagan.

Qoniqish darajasi kelajakka yo'naltirilgan ta'lim samaradorligining ko'rsatkichi sifatida qaratiladi. Hozirgi qoniqish kelajakda o'rganish uchun motivatsiyani oshiradi. O'qishdan norozilik o'rganishga majburiy harakat sifatida qarash mexanizmini keltirib chiqaradi va motivatsiyani pasaytiradi. E.P.Ilyin [6] motivatsion jarayonlarni rivojlantirishda ehtiyojlarni qondirishning hal qiluvchi roliga e'tibor qaratadi.

Motiv nafaqat muvofiq ehtiyojni aniqlaydi, balki talabani ehtiyoj qondiriladigan o'rganish obyektlariga yo'naltiradi. Bunda motivlarning kuchi ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Zaif motivatsiya bilan talaba o'qish natijalari haqida gapirmasa ham, sinfda faol ishlay olmaydi. YA'ni, ehtiyojlar va motivlar shaxsning manfaatlarini, e'tiqodlari va idealari bilan chambarchas bog'liq. Shuni ta'kidlash kerakki, tadqiqotchilar o'rtasida ta'lim faoliyatining muvaffaqiyati uchun motivlarning ayrim turlarining ustuvorligi to'g'risida turli xil fikrlar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar kognitiv motivlarni (o'quv – kognitiv, o'z-o'zini tarbiyalash motivlari) eng zarur ta'lim faoliyati deb hisoblashadi [7].

Psixologiyada berilgan ta'lim motivlari (motivatsiyasi) ta'riflariga asosan, N.Norkulova [8] tomonidan taklif qilingan tarkib bo'yicha ularning tasnifi ko'rib chiqamiz. U kognitiv va ijtimoiy motivlarga bo'linadi.

Kognitiv motivatsiyaga quyidagilar kiradi:

kognitiv motivlar (yangi bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirish faktlar, hodisalar, naqshlar);

o'quv va kognitiv motivlar (bilim olish usullarini o'zlashtirishga yo'naltirish, bilimlarni mustaqil egallash usullari);

o'z-o'zini tarbiyalash motivlari (qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish, ya'ni o'z-o'zini takomillashtirishning maxsus dasturini qurish).

Tegishli darajalarga ega bo'lgan ijtimoiy motivlar:

ijtimoiy motivlar (burch va mas'uliyat, ta'limning ijtimoiy ahamiyatini tushunish);

tor yoki pozitsion motivlar (boshqalar bilan munosabatlarda ma'lum bir pozitsiyani egallash, ulardan rozilik olish istagi);

ijtimoiy hamkorlik motivlari (boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarning turli usullariga yo'naltirish).

L.Bojovich [9] ta'limning ijtimoiy va kognitiv motivlari nisbati normasini belgilab, kognitiv motivlar iyerarxiyada ijtimoiy motivlar ta'minlanishi kerak, deb hisoblaydi.

Muallif motivlarni mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratadi:

mazmuni ijtimoiy ehtiyojlar, qiziqishlar, oliy ta'limning yuqori ijtimoiy ahamiyatidan xabardor bo'lgan keng ijtimoiy motivlar;

ta'lim faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayonning o'zi, o'rganilayotgan narsalarning mazmuniga talabalar, ta'limga munosabat bildiruvchi ilmiy va kognitiv motivlar;

kasbiy motivlar; oliy ma'lumot kasb egallash uchun asos sifatida qaratiladi;

utilitar motivlar, uning asosini bitirgandan keyin shaxsiy imtiyozlar olish, o'z farovonligi motivlari;

ijtimoiy identifikatsiya motivlari – talabani o'ta-onasi, do'stlarining uning xulq-atvoriga ta'siri.

Ta'lim faoliyati motivatsiyasini o'rgangan F.Haydarov va boshqalarning ta'kidlaganidek, "o'rganish motivatsiyasi doimiy ravishda o'zgarib turadigan va bir-biri bilan yangi avlodlarga kiradigan bir qator motivlardan iborat. Shuning uchun motivatsiyani shakllantirish – bu o'rganishga ijobiy yoki salbiy munosabatni kuchaytirishning oddiy o'sishi emas, balki uning ortidagi motivatsion soha tuzilishining murakkablashishi" [5].

Ta'lim faoliyati motivatsiyasini tahlil qilish jarayonida asosiy narsa nafaqat dominant motivatorni (motivni), balki insonning motivatsion sohasining tashqi va ichki mazmunini aniqlashdir. Tashqi motivatsiya inson xatti-harakatlarini boshqaradigan yoki bostiradigan mukofotlar, jazolar va boshqa rag'batlantirish turlariga asoslanadi. Tashqi motivatsiya holatida xatti-harakatni tartibga soluvchi omillar shaxsning ichki o'ziga bog'liq emas. Ichki motivatsiya ishdan (o'qishdan) zavqlanishga hissa qo'shadi, qiziqish, hayajon uyg'otadi, shaxsning o'ziga bo'lgan hurmatini oshiradi. Ta'lim motivatsiyasi, boshqa motivatsiya turlari singari, barqarorlik va dinamizm bilan ajralib turadi.

Psixologik barqarorlik ular tomonidan insonga ta'sir qiluvchi omillarning keng o'zgarishi bilan aqliy faoliyatning zarur darajasini saqlab turish qobiliyati sifatida belgilanadi.

Barqarorlikning haqiqiy ifodasiga asosan, mualliflar uni ta'lim motivatsiyasining kuch, xabardorlik, samaradorlik, faoliyatning ma'no shakllantiruvchi motivini shakllantirish, jarayonga yo'naltirish va boshqalar kabi xususiyatlari bilan birgalikda ko'rib chiqadilar.

E. Savonko va I. P. Imenitova [11] talabalar motivatsiyasining turlari bo'yicha quyidagi shartli tasnifga e'tibor qaratadi:

talabani psixologik xususiyatlari va o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan birinchi, dominant tip motivatsiyaning

o'ziga xos ichki turi sifatida talabaning ma'lum bir fanga qiziqishini belgilaydi;

ikkinchi tur–situatsion motivatsiya, bu turni o'quv jarayoniga tashqi deb hisoblash mumkin;

uchinchi tur–konformist yoki taklif qiluvchi motivatsiya. Bu qiymat yo'nalishlari va shaxsning haqiqiy xatti–harakatlari o'rtasidagi tafovutlar bilan bog'liq. Masalan, vaziyat yuzaga kelganda muayyan mavzuni o'rganishga qiziqishi bo'lmagan talaba oldida, tanlangan kasb doirasida muvaffaqiyatli faoliyat uchun zarur bo'lgan ushbu mavzu bo'yicha bilimlarni olish zarurati tug'iladi – bu konformistik motivatsiyaning namunasidir. Bunday motivatsiyani rag'batlantiradigan imtiyozlar, masalan, oshirilgan stipendiya olish, davlat budjeti hisobidan o'qishni davom ettirish istagi, bakalavrning malaka darajasini olgandan keyin magistr darajasida o'qish istagi.

Motivatsiyaning uchinchi turi majburiy ekanligini ko'rish oson va bu psixologik noqulaylik bilan bog'liq. O'quv jarayonini tashkil etish va qurishga an'anaviy yondashuv ushbu turdagi rag'batlantirishni shakllantirishga katta e'tibor berishga qaramay, tegishli motivlar ma'lum bir toifadagi talabalar uchun samarasiz bo'lishi mumkin. Ammo motivatsiya qanday bo'lishidan qat'i nazar, hatto eng ijobiy bo'lsa ham, u talabaning rivojlanishi uchun faqat potensial imkoniyat yaratadi, chunki motivlarni amalga oshirish maqsadlarni aniqlash jarayonlariga bog'liq.

N.Norqulova [8] tadqiqotida talabalar shaxsan muhim ma'no shakllantiruvchi motivni shakllantirishi mumkinligi va bu jarayon uning xususiyatlarini shakllantirishning ma'lum bir ketma–ketligida amalga oshirilishi ta'kidlangan. Muallif ta'kidlaganidek, dastlab o'quv–kognitiv motiv harakat qila boshlaydi, keyin u hukmronlik qiladi va mustaqillikka erishadi va shundan keyingina u amalga oshiriladi, ya'ni birinchi shart–bu o'quv faoliyatining o'zi tashkil etilishi.

A.Chuvalov ko'rsatganidek, motivatsiya faoliyat natijasiga emas, balki usullarga qaratilgan bo'lsa, samaraliroq ta'sir o'tkazadi[9].

Olimlar motivatsiya muvaffaqiyatli o'rganishning yetakchi omillaridan biri ekanligini isbotladilar. Ammo uning xususiyatlari va samaradorligi talaba o'tadigan o'quv jarayonining turli bosqichlarida farq qiladi. Birinchi kursdan oxirgi kursgacha ta'lim va kasbiy faoliyatning o'zi va uning motivatsiyasi o'zgaradi. Ularning umuman yangi vaziyatga va xususan ta'lim faoliyatiga moslashish jarayoni birinchi kurs talabalari uchun o'ziga xos hisoblanadi. Shuning uchun, mualliflarning fikriga ko'ra [6], motivatsiyani to'g'ri tushunish talabalar va o'qituvchilarning samarali ishlashi uchun zaruriy shart hisoblanib, ular ta'limning innovatsion usullari va yondashuvlaridan foydalangan holda o'z intizomiga kognitiv qiziqishni faollashtiradi, maqsadli rivojlantiradi va chuqurlashtiradi. Shu bilan birga, u faol ta'lim shakllari va usullaridan (muammoli va boshqa turlardan) foydalangan holda talabalarni o'quv faoliyatiga jalb qiladi.

Talabalarining bilim qiziqishlarini rivojlantirishda mustaqil ish usullari muhim o'rin tutadi. Bularga darslik, ma'lumotnomalar bilan ishlash, algoritm bo'yicha vazifalarni

bajarish, tajribalar o'tkazish, talabalarga notanish vaziyatlarni tahlil qilish, subyektiv ravishda yangi ma'lumotlar yaratish, kurs ishlari va tezislarni yozish usullari kiradi.

Muvaffaqiyatli ta'limning sharti motivatsiya bo'lib, u o'quvchini o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, tashqi omillardan ishonch va mustaqillikni oshirish maqsadida muayyan faoliyatga undaydi.

Universitetlardagi talabalar faoliyatini ishonch bilan ta'lim va kasbiy deb atash mumkin. O'rta maktab o'quvchilari maktabni tugatib, universitetlarga kirgandan so'ng, ular kasbiy o'zini o'zi tasdiqlash bilan bog'liq motivlarning o'zgarishi bilan ajralib turadi. Bu shuni anglatadiki, kasbiy motivlar nafaqat o'quv motivatsiyasi tarkibiga kiritiladi, balki uning ajralmas tarkibiy qismiga aylanadi, o'qitish motivlari bilan o'zaro ta'sir qiladi va ta'lim va kasbiy motivatsiyani shakllantiradi.

Olimlar motivatsiya muvaffaqiyatli o'rganishning yetakchi omillaridan biri ekanligini isbotladilar. Ammo bu omilning xususiyatlari va uning samaradorligi, ya'ni talaba o'tadigan o'quv jarayonining turli bosqichlarida farqlanadi. Birinchi kursdan oxirgi kursgacha ta'lim va kasbiy faoliyatning o'zi va uning motivatsiyasi o'zgaradi. Masalan, ularning umuman yangi vaziyatga, xususan, ta'lim faoliyatiga moslashish jarayoni birinchi kurs talabalari uchun o'ziga xos hisoblanadi.

Har qanday kasbiy ta'limning asosiy muammosi talabaning haqiqiy o'quv faoliyatidan uning kasbiy faoliyatini o'zlashtirishga o'tishdir. Faoliyatning umumiy nazariyasi pozitsiyasidan bunday o'tish birinchi umvatda motivlarni o'zgartirish chizig'i bo'ylab o'tadi, chunki bu faoliyatning konstruktiv belgisi bo'lgan motivdir. Ammo, agar kognitiv motivlar o'quv faoliyatiga xos bo'lsa, unda kasbiy motivlar amaliy faoliyatga xosdir. Shunday qilib, talabaning o'quv va kognitiv faoliyatidan mutaxassisning kasbiy faoliyatiga o'tish asosan kognitiv motivlarni kasbiy motivlarga aylantirish muammosidir. Shu sababli motivatsiya talabalarga shaxsiy hayotida yoki o'qishida, kelajakdagi faoliyatida yoki martabasida nimani yoqtirishlarini bilib olish va o'z–o'zini anglash uchun olgan bilimlaridan foydalanishni ta'minlashi zarur.

Xulosa va takliflar. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish talabalarining kasbiy o'sishi motivatsiyasini ularning doimiy motivlari va intilishlari to'plami sifatida aniqlashga imkon berdi, bu esa shaxsiy ehtiyojning o'sishining dinamik, uzluksiz va gumanistik yo'naltirilgan jarayonining mazmuni va yo'nalishini belgilaydi. Ichki potensialni amalga oshirish qobiliyati va shaxsiy kasbiy va shaxsiy strategiyani va hayot davomida ta'lim yo'nalishini ongli ravishda tanlash, buning natijasi bo'lajak mutaxassisning kasbiy malakasini shakllantirishning yuqori darajasidir. Bu jarayonda innovatsion texnologiyalardan (psixologik treninglar, o'yin texnologiyalari, pedagogik muammoli vaziyatlar, guruhlarda ishlash, juftlikda ishlash va boshqalar) oqilona foydalanish samarali bo'ldi, bu esa, o'quvchilarning ta'lim motivatsiyasini shakllantirishni sezilarli darajada yaxshiladi.

ADABIYOTLAR

1. Баклицкий И. О. Психологические особенности учебной мотивации студентов. // И. О. Баклицкий. // Научный вестник Львовского государственного университета внутренних дел. Серия психологическая: сборник. / Львовский гос.ун–т внутр. дел. – Львов, 2008. – Вып. 2. – С. 16–27.
2. Бахтина И. А. Мотивация учебной деятельности студентов ССУЗ: дис. ... канд. психол. наук: спец.19.00.05. / Ирина Анатольевна Бахтина. – Казань, Ин–т среднего специального образования РАО, 1997. – 180 с.
3. Педагогика ва психология: ўқув кўлланма / Ю.Ф. Махмудов (ва бошқ.); масъул муҳаррир Ю.Ф. Махмудов. - Т.: DIZAYNPRESS, 2011. 236 б.
4. Бибрых Р. Р. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов. / Р. Р. Бибрых, И. А. Васильев. // Вестник МГУ. Серия 14.Психология. – 1987. – №2. – С. 20–30

5. Ҳайдаров Ф., Абдукаримов Х., Алимова Ф., Ботиров Б. Талабаларнинг ўқув мотивларини шакллантириш. –Т.:2009-131 б.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с
7. Вершинская О. Б. проблемы формирования учебной мотивации студентов вузов. [Электронный ресурс]/ А. Б. Вершинская. – Режим доступа. tme.umo.edu.ua/dodatok.htm.
8. Норкулова Н.Т. Ёшлар маънавиятида аффилиация мотивацияси психологияси. – Т.: «Fan va Texnologiya», 2015. 107-б.
9. Витенко И. С. Общая и медицинская психология. / И. С. Витенко. – К.: здоровье, 1994 – – 296 С.
10. Агасиева Н.М. Касбий мотивация талаба шахсияти ва профессионализми ривожланишининг харакатлантирувчи омили сифатида // Замонавий фан ва таълим ривожланишининг долзарб муаммолари– 2018. – 97– 98 бетлар.
11. Иванова Т. А. Мотивация учебной деятельности студентов. / Т. А. Иванова, А. Я. Левин.// Психологические механизмы регулирования поведения и оптимизации трудовой и учебной деятельности: Межвуз.сб. / Под ред. Г. С. Шляхтина. – Горький: Горьк. гос. ун–т, 1987. – с. 77–84.
12. Изучение мотивации поведения детей и подростков. / Под ред. Л. И. Божович и Л. В. Благоняжежиной. –М.: Педагогика, 1972. – 352 с.